

НАТ. РОМАНОВИЧ - ТКАЧЕНКО.

Із днів волі.

І. Записки „дикої“ людини.

28 лютого. Ні, таки ще воно до 26 лютого все йшло як слід, як звичайно, як що-року бувало. Ясно й просто. 25-го, як і належало, як і що-року, заборонено концерт, 26-го й панахиду. І українським обивателям лишалося дозволити собі повечеряти, чи то пак чаю напитися вкупі. (Де ж тепер лаптувати вечерю, хоч би й ювілейну, як сир 3 рублі за фунт, а кавяр 10 руб.!).

За чашкою чаю, (не дуже солодкого, як і слід по теперішнім часам) з сухим бутербродом, (так вже по звичці називається „бутерброд“, насправді ж там того „бутеру“ зовсім нема) говорилося, як і що-року, про те, що се великі дні великого поета, а ми маленькі та безсилі, непорушні й інертні. Говорилося про те, що ми завжди тільки говоримо і на сьому кінчаємо. А треба б практичну роботу робити... І усі згоджувалися, що треба б практичну роботу робити: хтось має підготувати ґрунт для шкіл, хтось завязати стосунки з молоддю, хтось писати книжочки для селян і т. д. і т. д.

Оглядалося ріденькі лави земляків: — хто б узяв на себе сі обовязки. Але всі так обтяжені роботою... Усім так ніколи... І знов застерігалося, щоб се не були самі балачки, а щоб було діло... І про се багато було балачок...

Скінчилися бутерброди... Припинилися балачки. Земляки розійшлися тихо, як що-року. Спати пішли. І все було ясне, просте й звичайне. І мав настати довгий ряд днів сірих, тихих, сонних, до яких всі звикли, по за якими ж життя не могли уявити собі.

І ось...

1 березня. Та чи ви чули? чи чули? — зупиняє начальник на першій слові мій діловий доклад. — Ні, ви таки нічого не чули, бо таки верзете свою нісенітницю?

— Як то верзу? Яку нісенітницю? Я ж вам про біжучі капцелярійні справи... — хочу обуритись, але не встигаю; перед моїми очима папірець, друкований на машинці; начальник підсував мені його й уважно дивиться на мене.

— Справи?.. Ось вам біжучі справи! — добродушно всімається він.

Читаю:

„Дума постановила не розходити ся... розруха, анархія... дума бере власть у свої руки... Нові народні міністри“...

Неймовірно оглядаю начальника.

„Що се?“!

— Отсе справи, які на черзі дня, які нам обіцяють багато.

„А таки обіцяють... І як я не зміркував, що справді обіцяють багато“...

Вмить вискочив я з кабінету і надруковав той папір, що дав начальник, той революційний документ, у кількох примірниках. Біжу до товаришів, до своїх українських товаришів... Щось же буде... Для нас щось буде.

2 марта. Дивні, неймовірні, надприродні діла! Усюди якісь збори. Насамперед у мійській Управі—в звязку з новими телеграмами. Новий уряд, відповідальне міністерство, ліквідація старого режиму. І у нас, в одділі, збори для обрання представників... Куди? Та, куди треба буде. Тепер же всюди потрібен буде голос народу, а ми ж народ. Ціла наша земська управа, мов схвилюваний улїк, шумить, гуде. Забуті всі канцелярські справи, залишені всі папери... Інші папери пересовують ся перед нашими очима. Свобода... рівність... новий лад... воля народу... єднання народу з військом... революція, з вибуху якої повстало нове, світле життя. Читаємо се все, написане чорним по білому, і впираємо ся.

По наших широких, світлим коридорам метушать ся люде. Панночки, які складають більшість служачих, вискакують безперестанно від машинок, від реєстрів, у коридор, ловлячи новини.

Чуток — чуток!.. Про одречення від престолу... про зміну на місцях адміністрації, про арешт міністрів... про... ну про тисячу різних чарівних річей!

В вечері — до клубу. Там теж, як в улїку. І люди звідкілься взяли ся... Не так, як на „чашку чаю“ в традиційні суботи, коли ледве два десятки збирало ся. І старі громадяне і молодь... і солдати, і робітники. „Організуйтеся!.. Агітуйте!.. Нам треба мати всюди своїх представників, своїх, українських!“ Сі слова лунають тут гаслом. Читають ся, передають ся з рук до рук телеграми, друковані на машинці. В газетах ще нема про нові події нічого. З ентузіазмом переповідають ся чутки одна більше

сензаційна від другої. А над усе — воля, воля золота, вимріяна виблагана. Її несуть нам сі чутки.

„Нам пора для України жить“, — співають наші душі назустріч волі.

Потім з клубу — до думи. Там юрба народу. Всі чекають чогось. Серце чекає тривожно й радісно й швидко-швидко тремтить воно. Там, за тими стінами, в які встромлені наші очі, щось творить ся. Нове життя творить ся. Там люди, обрані народом, обмірковують переведення життя нашого великого міста на новий лад. І вони, сі люди, скажуть нам свої думки, поділять ся з нами.

Чекаємо. Так радісно, так ясно на душі! І се ж не сон, ні! Ось на балконі люди. Чути голос:

„Громадяне!“

Краще за музику чарівну — се слово.

„Свобода... всі людські права... нове вільне життя“ — се все чуємо прилюдно... се все чуємо мій, люди, зірки, небо... І так урочисто, радісно в юрбі... Хочеть ся стати на коліна, плакати хочеть ся. Але се не тільки мені; бачу всім так само. Ось всі схиляють ся, стають на коліна, і пануючи тих, що поклали душу й тіло за волю, співають:

„Вічная пам'ять“...

І спів і ридання і жаль і подяка.

3 марта. Ні, се не сон!.. Се чарівна казка, казка, яка з заповітних куточків наших душ перенесена в дійсність; казка, яка ожила...

Сьогодні чорним по білому все написано в газетах. Читаєш і не віришь ся. Після одного відречення друге... Все старе знесене цілком, розірвані старі тісні форми життя. Нове, несподіване, ясне, радісне, побідне йде їм на зміну.

Те нове, про що мріяло ся роками, десятками років, те нове, за яке стільки було змагань, стільки крові лило ся, те недосяжне — прекрасне.

Воля!.. Яке чарівне слово!.. Яка чарівна мелодія!

Воля! Воля слова, воля друку, воля зборів. Воля вільному людському духови. Швидше треба щось робити з сею волею. Звертись, гуртуватись!

Можна ж *вільно* говорити... *по українськи вільно* говорити...

Біжу в Управу, скликаю збори. У нас, в Управі багато українців. Є правда й „малороси“, але вони швидко стануть українцями.

Скликаю всіх українців. Треба ж організувати ся! І тоді вже на зборах усіх служачих нас буде сила.

Та й хіба се довго — організувати ся?

В великій нашій канцелярії агрономічного відділу — повно людей. На місці діловода голова зборів. Він одкриває збори палкою промовою з закликом до ширшої праці на користь народу. Не менш палко й красномовно говорить ще кілька промовців. Вже наближається й до резолюцій.

— На чому ж ми станемо? Яку політичну платформу приймемо?“

— У нас національна платформа, а не політична.

— Повинна бути політично-національна програма.

— Звичайно: „самостійна Україна“ — отсе й ціла наша програма.

— Ні, федеративна Україна...

— Далі автономії не можна йти...

„Боже мій, я цілком не політик! Я досі був скромний віршоплет. Не політик я, і не знаю, чого нам хотіти, чи України автономної, чи самостійної. Власне, я не знаю, щоб ми мали робити зараз у самостійній Україні. Та може політики й знають. Але самостійність се принадна річ, що й казати. Тільки, мені здається, самостійними можна бути і не захищаючись густою лавою багнетів, можна мати самостійність у собі, внутрішню, таку, що свobodно провадитиме своє жите в спільстві всіх народів. Але — я не політик! Як же? як же бути?“

Намовляю голову зборів оголосити ці збори підготовчими й заповісти через два дні нові збори. А я тим часом побіжу по людях, розвідаю, на якій платформі об'єднується українське громадянство... Тепер же головне єднання! Отсе одно я добре розумію і відчуваю.

Але все ж таки: чому я не політик? І чому я не належу ні до якої організації? Чому я „дикий“? І де вони ті організації? Я ж хочу організувати ся сам і інших організувати...

4 марта. Знайшов!.. Знайшов... Та й шукати довго не довело ся. Тільки зайшов до клубу — аж там, кажуть, засідання. Засідають представники кількох організацій. Попросив позволення бути на засіданню й інформацій. Мое скромне ім'я скромного літерата-віршоплета прислужило ся тут мені. Мені висловлено було довіре і поінформовано мене. ... „Автономія, яка забезпечує вільний розвиток культурного та політичного життя“, се перше й головне наше домагання. Так, так, мені тепер стало ясніше в

голові... Так, розумію, автономія... Дякувати вам, панове, бо я, бачте, не полтик! А що ви думаете... так, мої панове, що ви думаете про самостійну Україну?

— Та що ви кажете? — перелякано залунали голоси шановних громадських діячів. Та се ж може вкрай пошкодити нашій справі, перелякати наших сусідів...

— Та й що б робили ми зараз у „самостійній“ Україні? Фантазії дитячі! — почувли ся голоси.

„Так, так“... — цілком проясняєть ся мені в голові. „То й політики не знають, що робити в самостійній Україні...“

Дякую ще раз і йду собі. Я вже знаю, чого більшість хоче. Будемо й ми туди прилучати ся.

„Ми“! хіба я належу до якої організації, що кажу „ми“? Я ж, „дикий“!.. Та проте я організую Управу, значить і себе організую.

Знайшов ще... знайшов кілька партій, чи груп... Власне, вони знайшли мене. Двоє з управських співробітників повідомили мене, що вони є представниками цілої групи „самостійників“.

— Вам треба прилучити ся до більшости, до автономістів, — твердо й переконано заявляю я сим двом молоденьким післанцям, захоплений своїм бажанням усіх і все обєднати в однім всеукраїнськїм бажанні.

— Товаришу, що ви кажете? Ні за що! Нехай ми лишимо ся самі, але зєднати ся з ними—ні за що! От приходьте на наші збори, на наші „самостійницькі“, неуправські збори; побалакаєм. У нас будуть представники від иньших лївих груп, иньшої плятформи.

— Знов иньшої плятформи! Побійте ся Бога! Єдняйте ся!

5 марта. Знов зранку, впиваючись, перечитую газети, а потім (хоч і „дикий“ я і агітатор ніякий) бігаю із зборів на збори. На службу в Управу не йду, — сьогодні неділя. Правда, я й вчора не був, на півгодинки заскочив тільки, і завтра не знаю, чи буду. Україна ж вільна! Не буду ж я писати там ріжних непотрібних паперів канцелярських. Годі! Треба вже свою волю висловити. Як писати, то писатиму щось иньше, та й то не тепер. А зараз, зараз такий момент, якого вдруге не буде. Треба все кинуть і обєднати людей. От і бігаю по зборах. І як всюди встигнути? Там збори автономістів, там легіона, там слуг, тут самостійників. У першу чергу біжу до самостійників, бо вони — нарід завзятий. Агітують ненастанно і тим розбивають національну єдність.

Застаю у них представників ще шости лівих організацій (і де їх стільки взяло ся!). Зібрали ся вони ніби для згоди, для утворення бльоку, але скільки голів було, стільки й думок і жадних уступок. І хоч я не політик, та мусів сказати промову, закликаючи до єднання. Я признавав, що всі вони мали рацію, що кожда програма є де в чому гарна, але власне тому й потрібно зеднати ся ім усім між собою і з старшими заслуженими організаціями.

— Ні за що! — вигукнули проти моєї пропозиції зеднання всі присутні і се спільне однодушне „ні за що“ і було першим пунктом, на якому обєднали ся представники всіх лівих груп.

Підбадьорений сим успіхом, сим першим кроком до обєднання, я побачив, що можна ще де в чому всіх погодити і пропонував (я тільки не знаю, де се в мене взяло ся? я ж не політик) ґрунт, на якому можна обєднати ся. Мені здавалось, що одностайний, однодушний виступ у даний момент буде мати велику вагу і посуне українську справу наперед більше, анїж самі завзяті й угрунтовані полемічні змагання. Сю просту й ясну думку звичайного українського обивателя, чи пак громадянина, хоча й „дикого“, я боронив з таким запалом, що вони всі, сісім представників, погодили ся й постановили кожен із свого боку спробувати поробити один одному уступки в інтересах єднання.

— А тоді, панове мої любі, — додав я, — все таки поєднайте ся з автономістами, з більшістю...

Ах, не можна було робити такої помилки! На що сказав „з більшістю“?

— Хто більшість? вони? отой правий бльоку?

— Ого, за ким більшість має стоїть: за ними, чи за нами?

— Їх тільки самих багато, самих „представників“, і не від народу представників, а від двох-трьох буржуазних організацій.

— А за нами десятки тисяч свідомих селян...

— За нами сотні тисяч робітництва...

От розворушив улїк!

Я спроміг ся ще на одну промову: дійсно, може й не вони більшість, се покаже життя. Але тим більша потреба зеднати ся. Я вжив усіх засобів дипломатії, (досі не знав, що вона є в мене!), охрип, знесилив ся.

Але нагорода була.

— Ну, будемо єднати ся з автономістами, хочемо впливати на них.

От і чудесно!

Тільки на яких умовах? Найменше уступок!..

Гармидер та галас такий счинили ся, що я не витримав і втік. Ви панове, політики, ви й рішайте: на яких умовах, які уступки. Я не політик, я „дикий“, я просто український горожанин, що бажає зеднання всіх в одній думці, в однім захваті.

Я втік, залишаючи „самостійникам“, ес-декам та иньшим поле для словесного турніру.

Але не до дому прямував я, хоч вже й знеміг ся. Ще ж треба було забігти до клубу.

— Вони хочуть приеднати ся! — вигукнув я, опинившись у кабінеті серед шаховних громадських діячів.

— Хто? до когє!..

— Вони, „самостійники“ і взагалі лівий бльоқ, — до вас. Ви ж їм підете назустріч, розумієть ся..

— Ми й „самостійники“? Чи ж се можлива спілка?

— Нічого не може бути спільного!

Улік починає гудіти.

— Вони всі готові до уступок — поспішаю повідомити, — бо тільки в еднанні сила. Думаю, що й ви теж.

— Та що їх там! — півтора чоловіка..

— Та й які вони громадяне і не було й чути їх ранійше, як ми над силу працювали... А тепер повилазили з усіх кутків, мов таракани з щілин..

— Може й не так багато їх, — настоюю —, але за ними робітники, селяне, за ними всіма, за лівим бльоком.. І громадяне вони щирі, і не ховали ся, а просто не було волі їм..

— А вірно! — чую голоси. — Давайте побалакаєм.

Я бачу, що моя місія власне скінчена. Нехай годять ся, виробляють умовини.

То я повідомлю їх, що ви згодні і, щоб вони прислали представників. Здорові були!

Ще ж в мене управські збори. І я вже знаю яку плятформу виставляти — автономію, символ обеднання всіх.

Біжу, промовляю, переконаю, проводжу резолюції і врешті, досягнувши мети, захриплий, виснажений, ледви доволікаюсь до дому. Сплю, як мертвий, до пізнього ранку.

6 марта. День музики, радісних вигуків, червоних прапорів, піднесених на списках рушниць.

Військова маніфестація.

Рівними стрункими лавами йдуть вони.. бадьоро й весело

виступають під згуки музики, а їх душі співають... а їх обличчя сяють радістю. Вони, сірі наші оборонці, з червоними стрічками. А над ними червоні прапори. На тих прапорах горять гасла, які від давна горіли в душах і тепер зявилися всім перед очима: рівність, братерство і воля!

Раз, два, три! Рівність, братерство і воля. Раз, два, три... Тьма зникла. Розвіялась темрява. Не стало неволі та рабства. Мов чарами збиті, впали важкі кайдани. Вільно в гору здіймають ся змучені руки, вільно дихають груди; правдиве, вільне слово ллеться нестримано з душі.

Раз, два, три!

Не буде зневаги. Знуцання забуті. Ми люди... ми люди. Рабів вже нема! Нам сонце засяло, принесло нам волю. Здобудемо ж долю! З червоним прапором вперед! Раз, два, три!

Кінця не видно сим струнким лавам, кінця нема червоним, на рушниці настромленим, прапорам.

Підходять до думи, де нарід чекає на своє військо.

Гучно й велично із тисячі грудей ллеться спів.

Гимн волі, хвала новому життю.

Схиляють ся прапори. І після співу чути слова присяги.

Хтось з військових начальників присягає волю боронити, разом з усім військом, разом з усім народом.

Се те, що у всіх в душі, і всі обєднують ся в покличах радости.

І ще і ще лунають з думського балкону урочисті слова присяги, палкі, радісні слова привіту військам і зливають ся з могутнім покличом многотисячної юрби:

„Слава вільному народови! Слава вільному військови!“

Здаєть ся, душі летять у небеса, до сонця золотого, в блакитну височінь...

7 марта. Продовженне попередніх днів. Я упокою ся газетами, червоними прапорами, вигуками волі, музикою. Пянять мене мітінги і вільне слово.

Але непокоїть мене одна думка. Вона отсе якось непомітно почала зявляти ся в останні дні; а сьогодні, як уїдлива пявка, вчепила ся в мою душу і гризе її й точить. Ся думка: Хто я такий?

Ось я зедную всіх, зедную запопадливо. А до кого б я сам приєднав ся цілою душею? Яку б політичну програму, яку б плятформу я сам для себе обрав би, як би не сей момент, що вимагає тільки обєднання. З якою програмою, з якими гаслами

може наш нарід досягти долі? Чи самостійна Україна буде тим сонцем, що дасть колись своїм сяйвом щастя народові? чи Україна автономно-федеративна? Боже, допоможи сумнівам моїм!

І хто я зараз? Яка моя душа? Чи вона самостійницька, чи ес-деківська, чи ес-ерівська, чи може радикально-демократична?

І хто? Хто дав би справжню волю й долю народові? І хоч я не політик, але ж треба мені нарешті знати, хто я в глибині своєї душі, яке мое credo...

Ся думка так міцно взяла мене в полон, що забажало ся волі від неї; забажало ся — на простір. Машинально сів я до трамваю, що їхав за місто. Так само машинально пересів я до другого, що їхав в дачну місцевість і опинив ся на просторі.

Біло-сніжні, наче незаймані простори. Міцно скута кайда-нами, непробудно, здаєть ся, спить зачарована красуня-земля. Давно так спить і довго, наче б то, має ще спати.

Такий же глибокий той сніг, так густо засипав він землю.

Мені душно в вагоні. Виходжу на площадку. Свіже повітре надає мені сили; почуваю, що відпочиваю тут серед білих просторів.

Ось сонечко поволі, але рішуче з'являєть ся на небі. Як гарно!

Воно таке тепле, таку тишу, такий спокій лле навкруги і душу сповняє ними.

На волю!

Так. Мені сьогодні повна воля. І горожанська, політична, як усім нам, зголоднілим на ту волю, і воля од усіх сих зборів, суперечок, баталій, мітінгів, платформ...

Виходжу з вагона там, де він вже дальше не іде. Опиняю ся серед лісу. Вільний громадянин під вільним небом. Зелені сосни шамотять про щось радісно своїм лапастим на верхах гиллям. Так, се вони засилають свій привіт сонцєви, сонцєви, яке з вільного від хмар неба лле на них свої теплі проміння.

Серед лісу зупиняю ся; дивлю ся на струнки червоनावі сосни, на білий сніг, вкритий соняшними відблисками; на верховіття зелені, кучеряві; на небо, яке крізь се зелене мережево голубіє так привабно, так зворушливо.

Почуваю себе, як у храмі: я більш зворушений, ніж на мітінгах, більше ніж на усіх зборах, більше навіть, ніж в урочисту хвилю єднання всіх верств народу.

Я — в храмі природи. Бачу, почуваю єднання землі й неба.., через сей промінь, що сягає з блакитного неба на землю, зливає їх в одно ціле. Почуваю, як сей промінь, післаний небом, гріє,

голубить землю, як порушується незаймана глибока снігова пелена; почуваю, що не страшний сей сніг, не страшні вже й морозі люті, які все скували. Їх не буде вже більше.

Гляньте, люди добрі! Сонце, сонце золоте, гаряче, дужче за них!

Так, зараз нема коло мене людей. Але вони там, далі; і все бачать і радіють з сього сонця, в перший весняний день.

А тут я сам. Се добре! Мені добре інколи побути самому. Тиша, спокій, свіжа чиста блакить, зелені сосни... під ними м'який вже, кволий сніг; над ними — золоте побідне сонце.

Чи то молитва, чи то спів рветься з моїх грудей. Ясно, радісно на душі. І та чорна хмарка, що туманила мою душу, та думка, що вїзла серце, се питання: „та хто ж я такий, якої політичної віри?“ — се питання усувається ся.

Сосни, такі приязні, такі любі, мов брати, злегенька шамотять мені своїми зеленими гильками, і в їх шопоті, якого свідками проміння золоті і блакитне небо, я вчуваю:

„Ти — поет!..“

II. Біля вікна.

„Не пора, не пора, не пора
 Нам, братове, чужинцям служити!
 Довершилась України кривда стара, —
 Нам пора для України жити!“

Лави різних людей співають: ось робітники, за ними селяни, далі учні й старші люди. А над ними мають прапори червоні, синьо-жовті. Йдуть та ще йдуть людські лави, мов море безбережне, якому кінця-краю немає. Із нетрів сього людського моря весь час лунає поклик: „Нам пора для України жити“...

Ось військо, теж з прапорами. Оркестр грає марсельезу. Могутні, бадьорі згуки, в яких вся сила народньої волі, вся міць вічного революціонера — людського духа.

Се так співають на зустріч волі людські душі.

За військом — студенський хор: палають огнем очі юнаків, радісно звенять голоси:

„Ще не вмерла Україна
 І слава і воля“...

Скільки радості, скільки життя, скільки сонця й волі!

Орині Петровні сльози котять ся з очей; вона притулилась до вікна і дивить ся крізь нього на вулицю, на безмежне людське море, на се нове, вільне життя. Вона не бере в ньому участі, не може брати... закриває лице руками, сідає в крісло, схиляє голову на руки...

* * *

„Мамо, мамусю!.. я хочу вчитись тільки в українській школі! — підіймають ся спомини з глибини душі Орини Петровни і вона чує голосок своєї донечки Олесі. І дивить ся на неї і відповідає їй, як і колись, з болем у серці. „Нема, донечко, рідної школи, я сама тебе вчитиму!“

І потім через кілька літ: „Добудемо, мамусю, і рідну школу і волю народови“. — Висока, струнка, задумана дівчина горнеть ся до неї, тримаючи за руку батька.

Її батько, завзятий, палкий борець за волю і народню долю поблагословив дочку. І відлетіла вона, смілива, юна, поривчата, аби вкупі з гуртом таких самих завзятців бороти ся невтомно.

Батько її дочки... Се ж той чоловік, якого вона пристрасно й ніжно кохала, з яким працювала в парі, всю душу в ту працю вкладаючи. Талановитий, палкий, всім серцем відданий народови, він боров ся завзято, горів. І згорів. Довгі роки невпинної праці, велетенської боротьби. І останні болючі дні угасання, вмрання.

„Сили мені, сили... повітря, сонця!..“

— прохав він, вгасаючи.

Вона не відходила від нього. Доглядала, полекшувала страждання. Але сил вона не могла повернути йому.

„Мамо, мамусю!.. не плач, не ридай! Я ж з тобою зостану ся... Будемо разом жити, татову працю докінчати“...

І хоч душа Орини Петровни була залита горем, її рясні сльози висихали під поцілунками донечки.

* * *

Була ніч — темна, холодна, похмура. Тільки в таку ніч і могло люте діло счинити ся — одірвали дочку від матері.

Різкий дзвінок — і ціла зграя людей з блискучими гудзиками налетіла, перекинула книги, папери і захопила здобич. Олесю повезли...

Місяці в'язниці; муки за єдину доню, муки розлуки. Роки заслання, роки самотності. Як промінь сонця — визволення і приїзд її, слабі. І раптом — смерть Олесі. І цілковита чорна ніч — для матері.

І се вже постій рік так: одноманітна, довга, сіра осінь; біла холодна безконечна зима; і єдине бажання — тепла, весня, коли можна припасти, пригорнути ся до рідних, зелених могил.

* * *

Отямила ся Орина Петровна й підвела голову.

Її кімната, мов мавзолей минулого: всі стіни завішані портретами чоловіка й дочки. Портрети, прикрашені квітками, рушниками. В шафах — їх книги, на полицях — дрібнички, які вони любили. Над столом до писання, заложеним паперами й книгами, — великий портрет, де всі вони троє: батько, мати, дочка. І тільки так і може жити Орина Петровна — серед них, своїх рідних; тільки так може продовжати працю, до якої ще має силу, працю літературну.

Ся праця, отсі портрети та ті дві зелені тепер могили на високій горі, — отсе й усе жите Орини Петровни, одноманітне, сіре, самотнє.

І ось тепер — воля!

Воля рідній країні!

Можна вільно говорити, писати, вчити...

Орина Петровна годинами не зводить очей із портретів.

„Друже мій єдиний! хоч би трохи зазнав сеї волі, втішив ся нею! Як вогненно палало б твоє *вільне* слово, яке було скуте для тебе.

„Дитино моя єдина! Було б тобі вільне усе жите. Ти ще молода... Отсе була б йшла з *ними*, співала б сьогодні“...

А то мені самій, самотній — воля!

За волю боролись ви, рідні мої, і не побачили її, не почули її цісень золотих, побідних.

* * *

Вже соняшні проміння, що заливали хату від полудня, зникли, пішли світить далі, а потім геть вже й сховати ся. Орина Петровна й досі сидить непорушно, похиливши голову, в задумі.

Що се? знов співи?

„Ще не вмерла Україна

І слава і воля“...

Сильно й могутньо лунають в повітрі радісні слова.

Так, се вже назад повертаєть ся похід. Так, Україна не вмерла і не вмере... Вона живе... А ви, ви, мої любі, рідні, чому ви не тут, не зі мною?

Зі стін дивлять ся на Орину Петровну сумними очами ті, що так близькі були її серцю, ті, що так тяжко постраждали за волю, — чоловік і дочка.

„І воля... воля живе, а вас нема... Ось бачу вас, промовляю до вас, але не почути мені вашого голосу“.

„Нам пора для України жить“...

Побідний спів знов влітає до хати.

Орина Петровна хоче підвести ся, підійти до вікна, ще раз поглянути на сей вільний похід вільних людей, та не в силі. Її очі прикуті до очей чоловіка, до очей Олесі. „Ви ж жили для України, коли се не вільно було; жили, коли сей шлях життя терном був вкритий...“

„Тепер вільно жити для України... тепер шлях сей вільний, широкий, привабний. Ви жили для України і вмерли для неї. І ось Україна воскресла і кличе вас до життя, чуєте, кличе вас до життя!“

„Нам пора для України жить“ — віддалені згуки вільної пісні. Скільки радості, скільки життя, скільки огню, волі!..

Сльози ясні й буйні нестримано котять ся з очей Орини Петровни. Вона не бачить, але чуває те велике нове жите, що святкує зараз свободу. Вона не бере в ньому участі, не може брати! Закривши лице руками, сидить в кріслі з похиленою головою.

III. Пісні волі, пісні весняні.

(Уривок з листу).

... „Промови палкі, бурхливі... Вогненні слова летять в юрбу. Юрба ловить кожне слово, живе, горить одним серцем з промовцем. Вільне слово лунає чарівною музикою, чарує своєю силою, красою, пнянить своїм вільним ширянням.“

Хочу з тобою, мій рідний, в сю хвилию бути, хочу спирати ся на твою руку, зазирати тобі в очі... Вдвох з тобою се все чути хочу, вдвох з тобою бачити, як творить ся нове жите. І творити його разом, удвох...

Се робітничий мітинг. Сила робітників, робітниць, салдатів... І такі ясні, яскраві промови, таке розуміння всіх явищ життя. При сонці волі, яке дасть трохи вільного часу й долі сим людям, які чомусь досі прикуті тільки до чорної тяжкої праці і які

проте рвуть ся до неба, до сонця, — розвинеть ся їх жите, всї багачтва їх дупі. Се нова, свіжа сила, яка вільно роввиваючись, виявить духові скарби світови.

Як би ж і ти се все бачив, почував се все вкупі зо мною!

Ось співають пісні, пісні волі з гучними, грізними словами. Тільки грізними й можуть бути слова у них, сих людей, яких поневолено для пишного процвітання пануючих, у людей день і ніч прикутих до машин, до варстатів, до шахт.

Як хвилі моря розливають ся згуки, словняють повітре, напоють душу могутнім, вогненным бажаннем.

Хочу, щоб ти був коло мене в сю хвилю, укоханий, хочу, щоб наші душі зливали ся в сім дивнім екстазі, щоб вони співали вдвох і укупі з усею великою народньою душею.

Ось виходимо всі разом на вулицю, жваво бадьоро всі обеднані братерським почутем. Всі пориваємо ся в однім захваті: до боротьби, до праці, до творчого житя. Так гарно, так радісно!.. І так хочеть ся, щоб поруч ти йшов, мій коханий, щоб твоя душа спалахнула тим вогненным настроєм! Щоб разом всі ми, обеднані могутнім захватом, йшли бадьоро й сміливо наперед, на заклик волі, з високо-піднесеним червоним прапором.

Струмочки дзюрчать... весняний вітерець повіває. Іду вже сама серед тиші заснулої ночі. Ах, як багато мрій навіває сей теплий вітерець! Він шепоче, як і невгамовний мельодійний струмок про те, що разом з волею йде весна й несе тепло та радість. Що сонце розтопить всі сніги, і збудить ся, відновить ся й зацвіте земля. І сей теплий вітерець полине далі, може до тебе... Він розповість тобі про мою тугу, про все мое палке бажанне разом йти назустріч новому житю, разом будувать його. Усі співи мого серця він принесе тобі.

Ах, як би ти був зараз тут зі мною, мій коханий!“

IV. Таке собі маленьке слово „воля“.

I.

Сіра, велика, брудна кошара. Нари тулять ся одні до одних так щільно, наче людям тісно вже стало жити на землі, наче нема за сими холодними стінами просторих ланів, зелених степів. І тому загнано в сей куток людей, мов звірів у клітку. І тому їм так тісно, холодно, непривітно. І тому забувають вони, що

за сими камяними стінами є сонце, воля, простір. І тому вони самі такі похмурі, сердиті, непривітні.

— Ей ви там! не галдіть! Крижановський Іван, чуєш ти? — Товстий фельдфебель, стоячи на порозі кричить грізно на молодого парубка, що зібрав навколо себе купку досить шумливих слухачів і перекрикує їх.

— А тобі що, язик заболить, як ми проміж себе освідомляємся? — муркнув Крижановський і веде своє далі.

— Пашол! Чого пристаєш? — сердить ся величезний, здоровенний салдат з посивілою довгою бородою. Він з захопленням, півголосом вимовляючи одно слово за одним, читає газету, а до нього тягнеть ся рука сусіда, змарнілого, блідого, маленького салдата.

Газети... їх видерають тут один одному. Читають їх з захватом, пильно й уважливо. Бо якісь такі чутки доходять до кошари, такі неймовірні, фантастичні чутки: ніби всі порядки на світі перевернули ся, ніби одчиняють ся двері до якогось нового, невідомого, кращого життя. І от одні читають у голос газету, сусіди слухають, а ті, кому не чути нічого, і хто не має сам для себе газети або в карти грають або лежать, нудьгуючи і дивлячись на стелю, на стіни, пописані в горі великими чорними літерами.

Омелько Тягнирядно лежить і чекає терпеливо. Ось до нього дійде черга, зявиться у сусіда газета і він почне слухати де, що, й як робить ся на світі. Цікаво, хоч багато він не розуміє з того дивного, що коїть ся.

Розуміє, коли написано, що колись мир настане і люди покинуть бити ся, — тоді вв'язують ся йому окопи й шрапнелі; розуміє, коли пишуть про землю, — тоді, наче живі, встають в його уяві жінка, діти, хатина, садок, Буланка, Стрко... і золоте жито. А більше він не розуміє нічого з тих газет. Та й що йому? Пани правлять, пани розуміють, пани все знають, куди йому йти та що робить. От казали: „Сиди в окопах!“ Сидів. Тепер кажуть: „Сиди тепер тут, в цих стінах!“ І сидить. А що йому, положим, хотіло ся б по своєму жити: не в окопах сидіти, не бити людей і не нидіти, а за плугом йти своєю нивою, то хіба се дозволять йому?..

Лежить і нудить ся Омелько Тягнирядно. А перед очима тільки стіни сірі, брудні; над головою стеля гнітуха.

Тисячний раз очі читають мимохідь ті самі докучливі написи на стіні:

Въ бою смѣлымъ Богъ владѣть,
А труса и слабый одолѣть.

—

Въ бою винтовка да лопата
Всего важнѣе для солдата.

—

Поведуть въ атаку на нѣмца, —
Бей его штыкомъ отъ сердца.

—

Кто въ плѣнъ изъ трусости сдается,
Тотъ родину своей предатель;
Онъ всѣмъ народомъ проклянется,
Возмездье дастъ ему создатель.

II.

Омелько Тягнирядно зажмури́в очі і лежачи на своїх на-
рах думает, напів мріє. Сусіди бубонять поруч, і він мимохіть час
від часу вслухуєть ся. Але тоді самі собою розплющують ся очі,
щоб подивити ся на сусідів і знов перед ним сірі, брудні, хо-
лодні стіни. І на душі стає холодно й сіро. Краще не дивитись
і не слухати, а з заплющеними очима мріяти далі.

... „А я, брат, так було в окопах і не знаю, чи день, чи
ніч, — всьо одно. Одна тобі радість: бах та бах! Висунеш голо-
ву на волю та й назад, поки ціла. А, як дощі були, думав і не
вийдемо на світ Божий, втопимо ся. Позаливало нас. Ну, й їх
тоже...

— Їх не дуже то, — впевнено озиваєть ся бас сусіда, у Іх, у
німців, окопи такі, мов дома сидиш собі: і сухо й вольготно.
Заняли ми раз їхні окопи: стіни там кам'яні, м'якві дивани, гіта-
ра, — усьо в комплекті.

— А нема лучше, як на волі, на просторі, значить, — дзвє-
нить тонкий, високий голос і Омелько, мимохіть розплющивши
очі, бачить з-за плеча басистого бородача молоде змарніле лице
з запалими щоками. — От тою весною стояли ми в селі, в Бере-
зовицях, в Галичині. Весна, бузок, як дерево великий, цвіте тобі,
пахтить. Ляжеш під ним, нічка, як у раю. А у-ранці сонечко,
мов мати, будить тихо теплою рукою. Е-ех, ловко! Онб, конешно,
оті вражі ероплани — було часом безпокойно. Так тобі тихо,
тепло, любо і з неба зразу — бух!..

— А найлучше воно дома, — чует Омелько хриплий невеселий

голос хоровитого сусіда Мусія, — у нас на селі. В своїй хаті. Пішов би це я туди.. кха-кха-кха! — тягучий кашель перериває мрії слабого. — Взяв би торбу на плечі та й пішов би пішки. До самої Вербівки, до самої своєї межі, до свого тину. Постояв би, постояв.. кха-кха-кха-а... подивився б навколо, а тоді б відчинив двері до хати. Е-ех!.. А там би сонечко пригріло, земля висхла б... кха-кха-а... кха... кха...

— Земля висхла б — сам собі продовжує Омелько сі мрії слабого сусіда. Висхла б... і взяв би я застріг карого, баба б кинула в торбу сала й хліба...

І Омелько вже на волі, на просторі, під ясным небом, під теплим сонцем.

На хвильку.

Розплющують ся очі, і та сама гнітуха стеля, ті самі сірі, брудні, холодні стіни навколо. І сі остогидлі чорні літери, приписи салдацької моралі.

„Съ врагомъ до послѣдней капли крови сражайся, а въ плѣнъ не сдавайся.

—

Опрятность и чистота—солдатская красота.

—

Кто самовольно отлучается,
Тотъ за дурного солдата считается.
Помни, что безъ спроса никуда
Уходить не смѣешь.

—

Русскій солдатъ умереть за
Царя и родину радъ“.

Холодно, тісно і тужно. У сусідів йдуть далі оповідання про окопи; дзвенить тугою спомин молодого солдата про весну в Галичині; хрипить і перериваєть ся кашлем мрія Мусія про свою межу, про свою хату і гуде однотонно хор голосів, що читають газети.

Але ж нема, й сьогодні нема нічого в газетах про те, що весь світ перевертаєть ся, що ніби настає якесь нове, невідоме гарне жите.

Холодно, сіро, тісно й тужно.

III.

— Воля, братця, воля! Царя нема!

Кілька молодих, жвавих салдат прожогом вбігають до кошари з газетами в руках; їх очі сяють захопленням, їх голоси дзвенять і радіють.

Попереду всіх Іван Крижановський, той самий, на якого кричав фельдфебель кілька годин тому і який після того зник швидко з кошари.

— Ось слухайте! Тут про волю пишеться! — махаючи в повітрі газетою, гукає він.

— Про волю й про красшу долю, — підхоплюють його товариші і коло них збігають ся в мент усі.

І вони почали читати. По черзі, вигукуючи, хвилюючись, з гарячковим запалом, кидали в напружену тишу нові, нечувані слова, від яких загорали ся десятки очей, дихали швидше десятки грудей.

Серця тремтіли й завмирили, почувавши щось дуже велике й радісне в сих гучних словах.

„Комитетъ Государственной Думы постановилъ не расходиться... принять всю власть на себя“...

І далі:

„Признали мы за благо отречься отъ престола Государства Россійскаго и сложить съ себя Верховную власть. Передаемъ наслѣдіе наше брату нашему... Благословляя Его на вступленіе на престолъ, заповѣдаемъ брату нашему править дѣлами государственными въ полномъ и ненарушимомъ единеніи съ представителями народа въ законодательныхъ учрежденіяхъ на тѣхъ началахъ, кои будутъ ими установлены“...

Нове, нечуване, радісне несуть сі слова.

Ще, ще щось:

„Тяжелое бремя возложено на меня волею брата моего... народу нашему надлежитъ всенароднымъ голосованіемъ, черезъ представителей своихъ въ учредительномъ собраніи установить образъ правленія и новые основные законы государства Россійскаго“...

Граждане! Товариші салдати! — промовляє Іван Крижановський після прочитаного. Він розповідає, як наставляли кулемети на голодних людей, як стріляли в них поліцаї й жандарми, як їх в оборону виступив волинський полк, як провадила ся війна на вулицях, поки не спинила розрухів Державна Дума,

що взяла владу в свої руки, отсей новий уряд, що тепер дасть усім волю і красшу долю. Як мусів усунути ся старий уряд і як тепер сам народ казатиме за себе, встановлятиме свої порядки.

І довго гомонять серед сірих, брудних стін, під гнітучою стелею молоді палкі голоси, кидаючи нові, нечувані слова в напружену тишу. А потім довго шумить, хвилюється, гомонить усе салдацтво в кошарі. Мов вітром розбурхане море, що вийшло з берегів і котить ся вільно.

IV.

Наче ще тісніше стало в сірій брудній величезній кошарі. Так здавало ся Омелькови, коли він після вчення лежить з напівзаплющеними очима і чи думає, чи мріє.

Якось дужше давлоть його, гнітуть сі кам'яні стіни, серед яких тепер при читанню газет лунають слова що день сміливійші, що день вільнійші.

Тісніше, видно, — усім стало в кошарі. І після 5-ої години всі тікають, хто тільки може, з сих сірих гнітючих стін. Поділившись на групи, ходять і шукають від дверей до дверей вільного слова, шукають нового життя, про яке чують, про яке читають.

І Омелько не влечить. Він мандрує з одного мітінга на другий, зі салдацьких зборів на селянські, на студентське віче, на мітінг дворників. І всюди говорять про таке гарне і такими хорошими словами, що хочеть ся плакати. Він забуває, що він темний, нещасливий Омелько; забуває за непривітні кошари, за мокрі окопи; забуває за свою муку — покинуту хату, поле, господарство, бідолаху-жінку і дітей. Коли стоїть Омелько в юрбі, що, як і він, напружено ловить кожне слово, його груди розпирає незазанане радісне поривання і йому хочеть ся гукнути на весь голос:

— Так! так! Все се так!

Або хочеть ся заспівати разом з усіма щось величне й зворушливе, як гимн.

Своїми словами не зумів би Омелько Тягнирядно переказати того, що на душі, тільки на усе, що кажуть ті всі салдати, пани, студенти одгукуеть ся ціла його істота:

— Так! так! Усе се так!..

А повернувшись зі зборів пізно в ночі, Омелько засипає не зразу. Він ще під впливом того всього, що чув; його поволі вколисують нові радісні почування.

Ранками ж, коли Омелько лежить на нарах, після освіжуючого маршерування на повітрі, з напів заплющеними по своєму звичаю очима, в його уяві встають яскраві й могутні спомини того всього, що він чув і бачив у вечорі. І він переживає знов сі всі заклики до нового вільного, прекрасного життя, він думає над тим якими шляхами дійти до того життя, він бачить сі шляхи, — їх же вчора намічали і говорили про них багато. І почуває він себе не самотнім Омельком, одірваним од свого життя, не парієм-салдатом, якому кожен „тикає“ і може дати у зуби, а частиною усієї тої живої маси, що ловить нові слова і пориваєть ся до нового життя.

І сі години спочинку після обовязкової муштри, коли наново переживало ся все чути та пережити на передодні, були такі радісні.

Ось і тепер лежить Омелько і пригадує вчорашні збори. Він хотів піти на шкільні збори, послухати про рідну школу, але опізнив ся, і попав на робітницькі збори.

Не про землю там говорили, про яку він так любив слухати, не про салдацьке жите, не про мир, як отсе було на різних зборах за сі дні. Там говорило ся про свято волі. Як відсвяткувати його. Як для сього треба обєднати ся всім присутнім, обєднувати всіх товаришів і разом зі всім народом відсвяткувати величнім походом пишно та урочисто се велике свято.

„Нас мало, зорганізованих українських робітників, у нас нема представників від усіх заводів, тай, чи встигнемо приготувати ся до свята?“ — сумнівали ся промовці на зборах.

— Нас мало, кажете, — відповідає їм молоденька робітниця з сміливим обличчєм і палкими очима, — „ми не зорганізовані, ми не готові... Так! свідомих менше, ніж несвідомих, але — нас багато, скажу я вам. Таке дуже воно, — отсе маленьке слово „воля“, воля, яку ми хочемо святкувати; воля, яка дала нам те, що маємо тепер і що ще в безмежних перспективах перед нами; воля, яка нас тепер відродила, з рабів зробила людьми. Се таке собі маленьке слово *воля*, таке велике, таке могутнє, таке все-сильне! І стане нас багато при його сяйві і станемо ми зорганізовані, дужі. І зараз же мусимо готувати ся, щоб відсвяткувати достойно се свято волі, яка нас з вчорашніх рабів зробила людьми, громадянами.

— Воля! — гукає далі молода дівчина, а її очі блищать мов зірки, — хіба не чарівною луною відгукаєть ся се слово в ваших серцях? Хіба не посуне воно нас на велетенські діла?!

Таке собі маленьке слово „воля“... Прислухайтеся до нього: що воно вам говорить!..“

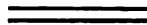
І Омелько весь час слухав її з насолодою, а тепер він лежить і йому вчувається ся вчорашня промова робітниці і він повторяє її слова з усмішкою:

„Таке собі маленьке слово „воля“...“

І воно, те слово „воля“ говорить йому про все те велике, нове, могутнє жите, яке малювали йому різні промовці на зборах. Воно говорить йому про село, про хату, про дітей. І не бачить він більше ні камяних сірих стін, ні гнїтучої стелі, не бачить набридлих, чорними літерами намальованих слів наказу бути салдатови відважним, слухняним і жорстоким з ворогом.

Перед його очима степ, село, лани, садок і двері рідної оселі. Туди лине його душа і несе його на крилах. І встає з глибини його душі спів про хоробрість, про відвагу в бою, і обовязок перемогти ворога охоплює цілу його істоту.

За волю ж він битиметься до загину! І маленьке слово „воля“ росте в величезну волю, яка будуватиме жите і його, Омелька, і всіх сусідів-земляків, та й усіх людей на широких степах і ланах під ясним небом та сонцем золотим.

П. ТИЧИНА.

* * *

Там тополі у полі на волі
(Хтось на заході жертву приніс)
З буйним вітром свавольним і диким
Струнко рвуться кудись в далечинь...

Йду в простори я, чулий, тривожний.
(Гасне день, облітає, мов мак).
В моїм серці і бурі і грози
Й рокотання-ридання бандур...

Хилить вітер жита по-над шляхом
(Ой там хмара похмура з півдня).
І так смутно, так сумно співає —
Тільки перепел бє десь у дзвін...

Моя пісне, вогниста, шалена,
(Креше небо і котить свій гнів)
Ах, розбийся на світлі акорди,
Розридайсь — і затихни, як грім...

